

ΕΛΑΣΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΕΡΙΚΗ, ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟ-ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΕ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Γκιάλης Σ.

Παν. Θεσσαλίας και Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση επιχειρεί την ανάδειξη βασικών τάσεων γύρω από τη διάδοση των ελαστικών μορφών απασχόλησης στη σύγχρονη Ελλάδα. Συγκεκριμένα, εστιάζει σε τρεις βασικές συναφείς περιπτώσεις, αυτές της μερικής, της προσωρινής και της αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό. Στόχος είναι η μελέτη της εξάπλωσης αυτών των μορφωμάτων στα ελληνικά αστικά κέντρα, σε αντιδιαστολή με τις ημι-αστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας ή τις αντίστοιχες δυναμικές σε άλλες χώρες της Ε.Ε. Η όλη ανάλυση στηρίζεται σε δεδομένα των ερευνών εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ και παράλληλα αντλεί από άλλες δευτερογενείς πηγές. Ακολουθώντας πραγματοποιείται μια απόπειρα ερμηνείας των δεδομένων στηριγμένη τόσο στις ιδιομορφίες του ελληνικού προτύπου συσσώρευσης όσο και στις σύγχρονες κοινωνικές, οικονομικές και παραγωγικές αναδιαρθρώσεις. Στα πλαίσια αυτά τονίζεται η ερμηνευτική δυναμική της προσέγγισης που εστιάζει στους διαφορετικούς ρυθμούς επέκτασης ή συρρίκνωσης παραδοσιακών και σύγχρονων μορφών ελαστικής (ενίοτε δε και άτυπης) απασχόλησης, ως κομβικού στοιχείου διαμόρφωσης των μεταφορντικών αστικών συγκεντρώσεων.

ATYPICAL FORMS OF EMPLOYMENT IN CONTEMPORARY GREECE: PART-TIME, TEMPORARY AND SELF-EMPLOYMENT IN DIFFERENT TYPES OF AREAS

Gialis S.

University of Thessaly and Greek Open University

Abstract

This study is an attempt to highlight basic trends around atypical labour expansion in contemporary Greece. In these frames, the study focuses on part-time, temporary and self-employment without personnel. Its basic aim is to concentrate on atypical forms expansion in Greek major urban centers, as compared to other cities or Greek rural areas as well as other EU countries. The analysis presented draws upon both Labour Force Survey Data taken from NSSG and other secondary material. Moreover, an interpretation of the present situation, based on the peculiarities characterizing the Greek mode of accumulation as well as the modern socio-economic and productive restructurings, is offered. Finally, the study conceptualizes the divergent expansive rates that characterize atypical (or informal) labour forms, as a central factor for post-fordist urban agglomerations' reformation.

Λέξεις κλειδιά: ελαστικές μορφές απασχόλησης, μερική, προσωρινή, αυτό-απασχόληση, Ελληνικές πόλεις και περιοχές.

Key words: flexible forms of employment, part-time, temporary, self-employment, Greek cities and areas.

1. Εισαγωγή

Οι σημαντικές αλλαγές στην οικονομική γεωγραφία των παραγωγικών συστημάτων, μετά την κρίση της δεκαετίας του '70, συνοδεύτηκαν από αποσταθεροποίηση του ρόλου της μισθωτής, τυπικής εργασίας, και επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Εμφανίστηκαν αναλύσεις που μίλησαν για το «τέλος της εργασίας», την αυξανόμενη σημασία της άυλης παραγωγής στη «μεταβιομηχανική» κοινωνία, το «θάνατο» της χειρονακτικής εργασίας και της εργατικής τάξης. Υποστηρίχθηκε πως η νέα εποχή θα χαρακτηρίζεται όλο και περισσότερο από ευέλικτες πρακτικές σε εργασιακό και τεχνολογικό επίπεδο, ενώ σχεδόν στο σύνολο τους οι θεωρητικές προσεγγίσεις για τις αλλαγές στα πρότυπα βιομηχανικής οργάνωσης, τονίζουν τη σημασία της έννοιας «ευελιξία», ως αναλυτικό εργαλείο κατανόησης των σύγχρονων αλλαγών (Rifkin,1994; Amin et al,1994; Δεδουσόπουλος,2002; Harvey. 2005).

Στο άρθρο αυτό, θα εστιάσουμε σε τρεις βασικές συναφείς περιπτώσεις, αυτές της μερικής, της προσωρινής και της αυτο-απασχόλησης χωρίς προσωπικό. Στόχος είναι η μελέτη της εξάπλωσης αυτών των μορφωμάτων στα ελληνικά αστικά κέντρα, σε αντιδιαστολή με τις ημι-αστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας ή τις αντίστοιχες δυναμικές σε άλλες χώρες της Ε.Ε. Η όλη ανάλυση θα στηριχθεί σε δεδομένα των ερευνών εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ, παράλληλα με την αξιοποίηση άλλων δευτερογενών πηγών.

Η δομή των όσων ακολουθούν είναι η εξής: αρχικά θα παρατεθούν κάποια βασικά δεδομένα για τις υπό εξέταση μορφές εργασίας την περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης (*ενότητα 2*). Ακολούθως εξετάζονται ορισμένες κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες και ομάδες του πληθυσμού που ενέχονται σε ελαστικές/ άτυπες εργασίες, σε συνδυασμό με τα κίνητρα εμπλοκής σε αυτές (*ενότητα 3*). Τέλος η *ενότητα 4* συμπεραίνει και προτείνει περαιτέρω πεδία μελέτης.

2. Ελαστική εργασία και περίοδος κρίσης: συνεχής διεύρυνση ή αντιφατικό χαρακτήρα τάση επέκτασης;

Υποστηρίχθηκε προηγουμένα, πως κοινή διαπίστωση των ερευνητών, γύρω από τις αλλαγές στο παραγωγικό και ρυθμιστικό μοντέλο της μεταφορντικής περιόδου, αποτελεί η τάση αύξησης της εργασιακής ευελιξίας. Πράγματι η επέκταση του ειδικού της βάρους στο παραγωγικό σύστημα, καταγράφεται μέσα από μια σειρά επίσημων στατιστικών στοιχείων: στην ΕΕ παρουσιάζεται σημαντική αύξηση των ευέλικτων μορφών εργασίας, ενώ ανάλογες είναι οι τάσεις στο εσωτερικό άλλων ανεπτυγμένων χωρών (De Grip et al,1997; ILO,2000; Fagan & Ward, 2003). Για παράδειγμα μακροοικονομικές καταγραφές για το σύνολο των δεκαπέντε (15) χωρών-μελών, από της πρόσφατης διεύρυνσης, επιβεβαιώνουν πως ανάμεσα στον εργαζόμενο πληθυσμό, το ποσοστό αυτών με μερική απασχόληση, προσωρινή απασχόληση ή αυτο-απασχόληση υπερβαίνει το 30%, με το 19,4% και το 13,5% των απασχολούμενων να εργάζονται με μερική ή προσωρινή απασχόληση, αντίστοιχα (Romans & Hardarson,2005). Ορισμένες τάσεις σχετικά με τις προαναφερθείσες τρεις (3) μορφές απασχόλησης, οι οποίες βρίσκονται στο επίκεντρο των περισσότερων αναλύσεων, παρατίθενται στον Πίνακα 1, τόσο για την Ελλάδα, όσο και για την ΕΕ. Τα στοιχεία που αφορούν στη χώρα μας αναλύονται σε επίπεδο Αττικής, Πολεοδομικού Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης, Λοιπών Αστικών Περιοχών και Αγροτικών Περιοχών:

Table 1. Total employment, unemployment and atypical forms of employment, among certain EU countries and selected Greek areas/ regions, 1988 -2004

	total employment			Unemployment (%)		overtime employment ^[a]		non-agricultural self-employment ^[b]			part-time employment ^[c]			temporary employment ^[d]		
	(in thousands)			(%)		2001		2001			2001			2001		
	1988	1998	2004	1998	2004	%	hours	1988	1998	2004	1988	1998	2004	1988	1998	2004
EU																
Italy	21,085	20,357	22,286	11.3	8.3	5.0	6.5	14.0	14.5	17.3	5.6	7.4	12.8	3.3	4.2	12.0
Spain	11,709	13,161	18,181	15.0	10.6	3.0	8.5	12.2	11.4	9.6	5.4	8.1	8.7	15.3	24.3	32.9
Germany	26,999	35,537	35,811	8.8	9.5	11.5	8.3	3.0	4.3	5.4	13.2	18.3	22.3	5.0	5.6	12.4
France	21,503	22,469	24,048	11.1	9.5	16.0	6.1	5.1	3.9	3.8	12.0	17.3	16.9	4.6	10.3	12.6
Netherlands	5,903	7,402	8,022	3.8	4.6	27.5	7.4	4.9	5.9	7.0	30.2	38.7	45.8	7.0	11.1	15.1
UK	25,660	26,883	27,614	6.1	4.7	30.0	8.7	8.6	8.4	9.3	21.9	24.9	25.3	5.0	5.8	6.0
Sweden	4,375	3,979	4,195	8.2	6.3	13.5	7.3	4.2	5.2	5.6	27.1	26.3	24.0	10.6	13.9	15.2
EU (15)	-	152,013	164,171	9.3	8.2	14.5	7.6	8.4	8.6	8.4	-	16	19.4	-	12	13.5
Greece																
Total Greece	3,651	4,018	4,308	10.8	10.5	4.5	10.2	21.1	18.9	16.9	5.5	5.7	4.6	15.6	10.6	10.1
Attica region (Athens)	1,121	1,255	1,412	12.4	9.2	-	-	17.5	15.1	13.6	4.3	4.4	4.0	11.5	6.5	7.5
Thessaloniki	281	341	371	12.7	11.4	-	-	18.7	17.4	15.9	4.5	3.6	3.8	17.3	6.3	6.4
Rest Urban Areas	715	938	1,084	15.1	12.1	-	-	21.7	18.3	16.1	4.3	4.9	4.4	16.8	13.4	10.9
Rural Areas	1,116	997	891	6.5	8.8	-	-	27.9	27.3	23.6	7.8	8.2	5.7	22.9	19.6	17.2

[a]. Overtime employment of salaried workers, 2001. Left column expresses the percentage of those working overtime and right column the mean hours of additional employment per week, in all possible working positions that the employee possesses, provided that he/she works for at least one (1) hour at the period of reference.

[b]. Self-employed in non-agricultural business economy as a percentage of total employment. Employers who also work themselves are excluded, as well as members of their families who assist the family business.

[c]. As a percentage of total employment. Based on the respondent's declaration, except in the Netherlands where part-time is determined if the usual hours are fewer than 35.

[d]. As a percentage of total, full-time, salaried employment. In EU temporary workers are those working on a fixed-term contract or seasonal basis, under an apprenticeship or for a temporary workers agency.

(-): Not available

Source: Composed by statistics taken from Romans & Hardarson, 2005; Houseman et al, 2003: 5, EuroStat & NSSG Labour Force Surveys.

Οι μελέτες που ασχολούνται με την εργασία στην Ελλάδα επισημαίνουν την ποικιλία των ευέλικτων εργασιακών μορφών σε επίπεδο νομού, περιοχής ή και πόλης, που συχνά παρουσιάζει εξαιρετικές αποκλίσεις από τη συνολική «επίσημη» εικόνα, και παράλληλα μια τάση επέκτασης, με σημαντικές όμως αποκλίσεις από τα «διεθνή» πρότυπα (Χατζημιχάλης & Βαίου, 1997; Π.Α.Ε.Π., 2003; Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2004; Γκιάλης, 2005α).

Μεγάλο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας υπογραμμίζει, πως ο αυξανόμενος οικονομικός ανταγωνισμός και η ρευστότητα στις διεθνείς αγορές, φέρνουν στο προσκήνιο δύο στρατηγικές αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων (Γεωργακοπούλου Β, 1996; Kalleberg A. and J. Reynolds, 2003): α) την ευέλικτη αλλά και την παράνομη απασχόληση, σε συνδυασμό με την ελαστικοποίηση των παραδοσιακών εργασιακών συμβάσεων και β) την υπεργολαβία. Βασική

αίτια για την εξάπλωση των ευέλικτων μορφών εργασίας, θεωρείται η αναγκαία, ελέω κρίσης, προσπάθεια μείωσης του αυξημένου εργασιακού κόστους που συνδέεται με την τυπική εργασιακή σχέση. Οι άτυπες εργασιακές μορφές χρησιμοποιούνται από τις επιχειρήσεις, άλλοτε ως «αναγκαίο κακό» και άλλοτε ως «επεξεργασμένη στρατηγική», για την επίτευξη μιας σειράς ευελιξιών στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής όπως (παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα):

- προσαρμογή του εργατικού δυναμικού στις διακυμάνσεις του φόρτου εργασίας (*υπερωρίες, συνολική διευθέτηση, εποχιακές προσλήψεις*)
- εξισορρόπηση της κατανομής του εργατικού δυναμικού, των επαγγελματιών και των ειδικοτήτων μεταξύ εργασιακών καθηκόντων και συνεργείων παραγωγής (*υπεργολαβίες «εσωτερικές», εσωτερικός δανεισμός*)
- επιβολή εργασιακής πειθαρχίας, κατακερματισμός ανάμεσα σε σταθερά και προσωρινά απασχολούμενους στην ίδια θέση, καταβολή χαμηλότερων μισθών για την ίδια εργασία (*περιστασιακή απασχόληση, δανεισμός*)
- επιλογή προσωπικού κατά την πρόσληψη και δυνατότητα δοκιμαστικής περιόδου (*μαθητείες, πρακτικές ασκήσεις, προσωρινή απασχόληση*)
- αναπληρώσεις προσωπικού λόγω αδειών, παραιτήσεων, απουσιών.

Όπως υποστηρίζει σειρά μελετών αλλά και όπως δείξαμε και παλιότερα στηριγμένοι σε εμπειρική διερεύνηση για την περιοχή της Θεσσαλονίκης, η αναμφισβήτητη τάση εξάπλωσης των ευέλικτων εργασιών τη μεταφορτική περίοδο, μάλλον δεν αποτελεί μια ομοιογενή, κυρίαρχη πραγματικότητα, ικανή μάλιστα να οδηγήσει σε μια θεωρητική αντίληψη περί συνεχούς διεύρυνσης των ευέλικτων εργασιακών πρακτικών σε σχέση με τις αντίστοιχες τυπικές. Στην πραγματικότητα η εξάπλωση της εργασιακής ευελιξίας διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα σε τόπους, πληθυσμιακές ομάδες, επαγγέλματα, κλάδους και στρατηγικές αναδιάρθρωσης (Πελαγίδης, 1997; Williams & Windebank, 1998; Γκιάλης, 2005β). Πράγματι, όπως διαπιστώνεται από τα δεδομένα του Πίνακα 1:

- Η αυτό-απασχόληση χωρίς προσωπικό παραμένει η κυρίαρχη μορφή άτυπης απασχόλησης στη σύγχρονη Ελλάδα, παρά τις τάσεις μείωσης. Μάλιστα τα ποσοστά των σχετικά εργαζόμενων είναι περίπου τριπλάσια από τον μέσο Ευρωπαϊκό όρο. Οι αυτό-απασχολούμενοι συγκεντρώνουν μεγαλύτερα ποσοστά εξάπλωσης στις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας (περίπου 1 στους 4 εκ του συνόλου των απασχολούμενων).
- Στον αντίποδα, η μερική απασχόληση δε φαίνεται να συγκεντρώνει αξιόλογα ποσοστά στην Ελλάδα, ειδικά δε στις αστικές περιοχές. Αποτελεί μόλις το ένα τέταρτο του μέσου όρου στην ΕΕ-15 και μάλιστα με τάσεις οριακής μείωσης, στα αστικά κέντρα, και σημαντικής μείωσης στις αγροτικές περιοχές. Η τελευταία συνδέεται, κατά πάσα πιθανότητα, με τη μείωση των αγροτικών νοικοκυριών, πολλά μέλη των οποίων αποτελούσαν 'βοηθούς οικογενειακών επιχειρήσεων' μερικής απασχόλησης.
- Η προσωρινή απασχόληση σε εθνικό επίπεδο, προσεγγίζει την επίδοση των χωρών της ΕΕ-15. Και σε αυτή την περίπτωση, τα μεγέθη φαίνονται να είναι 'δυσμενέστερα' για τις λοιπές αστικές και τις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας.

Αντίστοιχες τάσεις αναδεικνύονται, από τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών και της έκτασης των εν λόγω εργασιών, σε συσχέτιση με διακρίσεις φύλλου, φυλής, ηλικιακές διαφορές και άλλες κοινωνικοοικονομικές και γεωγραφικές παραμέτρους. Από το σύνολο των παραμέτρων αυτών θα εστιάσουμε, στη συνέχεια, στη σχέση ανάμεσα στην ευέλικτη εργασία, την άτυπη εργασία και τους ανέργους, τους μετανάστες, τις γυναίκες, την παραοικονομία και την πολυαπασχόληση.

3. Βασικές κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της ευέλικτης εργασίας

3.1 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και ανεργία

Σε συνεχή πολιτική επικαιρότητα για μια σειρά χωρών, βρίσκεται η αντίληψη πως οι άνεργοι αποτελούν μεγάλο τμήμα του άτυπα εργαζόμενου δυναμικού. Μελέτες υποστηρίζουν, πως μεγάλο μέρος των ανέργων, κυρίως εκεί όπου υπάρχουν ισχυρά προστατευτικά κρατικά και θεσμικά περιβάλλοντα, απολαμβάνει παροχές και επιδόματα ενώ παράλληλα εμπλέκεται σε άτυπες εργασίες, αντί να επιδιώκει μια θέση στην επίσημη αγορά εργασίας. Σε μελέτη για το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (Δ.Γ.Ε.), διαπιστώθηκε πως σημαντικό τμήμα των ανέργων έχει κάποιο βαθμό εμπλοκής σε παραοικονομικές δραστηριότητες (I.L.O., 2002).

Οι θέσεις αυτές αμφισβητήθηκαν από μεταγενέστερες, που ανέδειξαν πως οι άνεργοι είναι η λιγότερη πιθανή πληθυσμιακή ομάδα, να εμπλακεί σε άτυπες δραστηριότητες, σε ΗΠΑ και ΕΕ. Οι άνεργοι χωρίς καμία εξειδίκευση, στοιχειώδη κεφάλαια και ενσωμάτωση στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον και ζώντας ταυτόχρονα σε περιθωριοποιημένες περιοχές, έχουν ελάχιστες ευκαιρίες απασχόλησης, τυπικού ή άτυπου χαρακτήρα (Clark et al, 2006).

Στα πλαίσια παρεμφερούς διερεύνησης (Goudswaard & Nanteuil, 2000) για τις χώρες της ΕΕ αναδείχτηκε μια «ενδιάμεση» θέση: οι μη έχοντες εργασία εμπλέκονται περισσότερο σε άτυπες εργασίες, σε χώρες όπου οι επίσημες παροχές προς τους ανέργους είναι μικρές ή σε περιοχές όπου οι παράνομα εργαζόμενοι είναι δύσκολα εντοπίσιμοι (με την κατασταλτική, φοροελεγκτική έννοια του όρου). Πράγματι, σε θεσμικά περιβάλλοντα με παραδοσιακά υψηλή επιδότηση των ανέργων, όπως στη Μ. Βρετανία ή τη Σουδία, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες ο «άνεργος» προτιμά την αδήλωτη απασχόληση σε συνδυασμό με τα κρατικά ευεργετήματα, παρά την εμπλοκή του στην επίσημη αγορά εργασίας. Το φαινόμενο αυτό τέθηκε στο στόχαστρο των ευρύτερων αναδιαρθρώσεων των κείνσιανικών προνοιακών πολιτικών και περιορίζεται σταδιακά με τη μετάβαση σε ενεργητικές πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας (π.χ. επιδότηση επιχειρήσεων για πρόσληψη ανέργων).

Σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός, το κράτος «αναγωνρίζοντας» την αδυναμία των προστατευτικών πολιτικών του ανέχεται ή και ενθαρρύνει την εμπλοκή ανέργων σε άτυπες εργασίες. Η ύπαρξη ενός μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού σε κατάσταση αδρανοποίησης, με λίγες ή καθόλου κρατικές παροχές, παρέχει στις επιχειρήσεις τη δυνατότητα μεγάλης προσαρμοστικότητας στις διακυμάνσεις της ζήτησης. Μια πλευρά αυτής της πραγματικότητας εκφράζεται στον κλάδο των κατασκευών, όπου προσλαμβάνονται εργάτες για το ελάχιστο απαιτούμενο χρονικό διάστημα, ώστε να συμπληρώνουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την λήψη του επιδόματος ανεργίας, έπειτα απολύονται «επισήμως», ενώ συνεχίζουν να δουλεύουν αφανώς στον ίδιο εργοδότη (Leonard, 1998).

3.2 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και μετανάστες

Αυξημένη βαρύτητα για τον προσδιορισμό των εμπλεκόμενων σε σχετικές εργασίες πληθυσμιακών ομάδων έχουν οι μετανάστες. Παραδοσιακά η ευρεία μετακίνηση μεταναστευτικών ομάδων, είτε αυτές εισέρχονταν σε μια χώρα νόμιμα είτε παράνομα, τροφοδοτούσε τις εθνικές αγορές εργασίας με ένα μεγάλο απόθεμα εργατικού δυναμικού, συχνά εκτεθειμένο σε κακοπληρωμένες και εντατικές εργασίες. Όπως επιβεβαιώνουν τα στοιχεία, η παράνομη απασχόληση στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες καλύπτεται κυρίως από μετανάστες εργαζόμενους. Πολλές μικρομεσαίες επιχειρήσεις και επιχειρηματίες, επιβιώνουν ή κερδίζουν, χάρη στις ασυνήθιστα ευέλικτες θέσεις εργασίας που αποδέχονται οι μετανάστες.

Η Ελλάδα, στη δεκαετία του '90 έγινε χώρα μαζικής υποδοχής λαθρομεταναστών, ανατρέποντας τον παραδοσιακό της χαρακτήρα, ως μια χώρα αποστολής φτηνού εργατικού δυναμικού σε αγορές του εξωτερικού. Η σχέση των άτυπων εργασιών, με τα σύγχρονα ρεύματα μετανάστευσης, έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό ξένους και Έλληνες μελετητές. Αναλύεται το πώς η παρουσία του μεταναστευτικού πληθυσμού ευνοεί την πολυδραστηριότητα των

γηγενών κατοίκων στον αγροτικό τομέα, αλλά και τη φτηνή παραγωγή εργασιών επισκευής, συντήρησης και καλλωπισμού για τα νοικοκυριά της πόλης. Αναφορικά με την κοινωνική και θεσμική διάσταση του προβλήματος, τονίζεται πως το δίπολο της παράνομης εισόδου μεταναστών σε μια χώρα και της κρατικής πολιτικής μη- νομιμοποίησης της παραμονής τους, ευθύνεται για τη συνεχή εμπλοκή των μεταναστών σε παράνομες/ανασφάλιστες εργασίες (Kesteloot,1999; Ψημμένος,2001; Hatziprokopiou,2004).

Σχετική έρευνα για την Ελλάδα της δεκαετίας του '90 εστιάζει στο πως υψηλά ειδικευμένοι αλβανοί μετανάστες καταλήγουν να απασχολούνται σε ανειδίκευτες, χειρωνακτικές εργασίες της ελληνικής υπαίθρου και των αστικών κέντρων (Anthias et al,1999; King et al,1999). Υπογραμμίζεται πως οι σύγχρονοι «είλωτες της νέας χιλιετίας», προτιμώνται από τους εργοδότες γιατί συγκεντρώνουν τα εξής συγκριτικά πλεονεκτήματα:

- Αποτελούν εξαιρετικά ευέλικτο εργατικό δυναμικό, τόσο ώστε συχνά να προσλαμβάνονται μόνο όταν υπάρχουν δουλειές για να γίνουν
- Οι μετανάστες απολαμβάνουν εξαιρετικών ατυπιών ή παραβιάσεων της εργασιακής νομοθεσίας, τόσο στο επίπεδο της μισθολογικής ευελιξίας όσο και στο επίπεδο της ευελιξίας του χρόνου εργασίας
- Εξασφαλίζουν οικονομίες στη χρήση κεφαλαίου, περιορίζοντας την ανάγκη για εκσυγχρονισμό με μηχανολογικό εξοπλισμό εξοικονόμησης εργασίας

Την εικόνα αυτή έρχεται να συμπληρώσουν νεότερες εργασίες (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη,2001; Hatziprokopiou,2004) όπου διαπιστώνουν πως η μαζική χρήση φτηνής εργασίας των μεταναστών και η φυγή των ελληνικών επιχειρήσεων στην Βαλκανική, αποτελούν «τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος». Παράλληλα επισημαίνουν πως τόσο οι ελαστικές όσο και οι άτυπες μορφές εργασίας, όντας τμήμα μιας γενικότερης στρατηγικής επιβίωσης, δεν οδηγούν αποκλειστικά σε περιθωριοποίηση των μεταναστών αλλά συχνά τροφοδοτούν «διαδωρομές ευημερίας» προς συνηθέστερες ή τυπικές μορφές απασχόλησης.

3.3 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και γυναίκες

Οι γυναίκες αποτελούν εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που είναι περισσότερο ευάλωτο, σε σχέση με τους άντρες, σε κάποιες ελαστικές ή άτυπες μορφές εργασίας. Η Hoyman (1987), έπειτα από σύννομη σχετικών μελετών, υποστηρίζει πως το μερίδιο των γυναικών στην άτυπη εργασία είναι κατά πολύ μεγαλύτερο του αντιστοίχου των αντρών. Στις κεντρικές χώρες μεταπολεμικά, υπήρξε ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην τυπική μισθωτή εργασία, που απευθυνόταν κυρίως σε άντρες, και στη γυναικεία απασχόληση στο σπίτι που περιλάμβανε τη φροντίδα του νοικοκυριού. Συχνά όμως οι οικοκυρικές δραστηριότητες επεκτείνονταν σε άτυπες παραγωγικές δραστηριότητες, ώστε η γυναίκα να αποκτήσει ένα συμπληρωματικό εισόδημα για προσωπική χρήση ή συμπλήρωση του οικογενειακού προϋπολογισμού. Παρόλο που σταδιακά οι γυναίκες εισήλθαν μαζικά στην αγορά εργασίας, εντούτοις εξακολουθούν να εργάζονται κυρίως σε χαμηλότερα αμειβόμενες και λιγότερο ειδικευμένες θέσεις εργασίας, πάντα σε σχέση με άντρες συναδέλφους αντιστοίχων προσόντων.

Η δυναμική αύξησης της ευελιξίας των παραγωγικών συστημάτων που ακολούθησε την οικονομική κρίση εμπλέκει πολύ περισσότερο τις γυναίκες σε μορφές εργασίας όπως το φασόν, η κατ'οίκον εργασία αλλά και η μερική απασχόληση. Ειδικά στη μεταποίηση η γυναικεία απασχόληση αφορά τομείς έντασης εργασίας και παραδοσιακού χαρακτήρα (Kyriazi,1998; ΠΑΕΠ,2004), ενώ παρουσιάζεται θετική συσχέτιση γυναικών και κατ'οίκον εργασίας, αφού σειρά παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως το ένδυμα, η υπόδηση, και η συναρμολόγηση μικροαντικειμένων στηρίζονται σε γυναικεία εργασία. Διεθνή δίκτυα (I.L.O.,2002) σε συνεργασία με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, αναδεικνύουν την έκταση του φαινομένου τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο (π.χ. Τουρκία, Ινδία κ.α.) και προτείνουν πολιτικές αντιμετώπισης.

Δεν είναι λίγες οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν πως μορφές εργασίας όπως η μερική απασχόληση μπορούν να συμβάλλουν στην αρμονική σύζευξη μεταξύ εργασίας και προσωπικής ζωής-οικογενειακών υποχρεώσεων των γυναικών, αφού οι τελευταίες συχνά επιθυμούν μειωμένα ή ευέλικτα ωράρια απασχόλησης. Σε αυτά τα δυνάμει θετικά στοιχεία αθροίζονται και μια σειρά άλλα όπως: α) η δυνατότητα γυναικών, νέων και ηλικιωμένων, να μεταβούν «ομαλά» από την ανεργία στην απασχόληση και από την απασχόληση στη συνταξιοδότηση ή τη μερική συνταξιοδότηση, β) η αναδιοργάνωση του χρόνου, εργάσιμου και μη, και η πιο ισότιμη διανομή ρόλων στα πλαίσια της οικογένειας, γ) η δυνατότητα υλοποίησης της πρότασης «λιγότερη εργασία, περισσότεροι εργαζόμενοι» (Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2004; Jenkins, 2004). Οι απόψεις αυτές δέχονται σημαντική κριτική, κυρίως για το ότι παραγνώνουν μια σειρά από αρνητικές διαστάσεις της μερικής απασχόλησης, με πρώτη και κυρίαρχη για χώρες όπως η Ελλάδα, αυτήν του χαμηλού ύψους των αποδοχών και της ελλιπούς εργασιακής διασφάλισης των μερικώς απασχολούμενων (Tilly, 1996).

3.4 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και πολυαπασχόληση

Η πολυαπασχόληση αποτελεί, τόσο μια από τις ποικίλες διαστάσεις των ευέλικτων αλλά και των άτυπων δραστηριοτήτων. Αφορά ένα ετερογενές πλήθος ανθρώπων, από μάντζερ και «άσπρα κολλάρα» που αναζητούν πολλαπλό εισόδημα, μέχρι εργαζόμενους που αναγκάζονται να εμπλακούν σε δεύτερη εργασία για να συμπληρώσουν τα αναγκαία. Προωθεί δε, την ευελιξία στην αγορά εργασίας καθώς συνδέεται κατά αποκλειστικότητα με υπερβάσεις στα τυπικά ωράρια εργασίας, μερική απασχόληση και περιοδικές εννασχολήσεις.

Μια σειρά παράγοντες λειτουργούν ενισχυτικά στο να μη δηλώνεται η δεύτερη εργασία, ειδικά σε χώρες όπως η Ελλάδα. Τέτοιοι παράγοντες είναι η αποφυγή της, συχνά υψηλής, φορολογίας, η διευρυνση εισοδημάτων, οι αδύναμοι ελεγκτικοί μηχανισμοί του κράτους και η κάλυψη κενών της προνοιακής πολιτικής που οδηγεί σε αναζήτηση επιπλέον πόρων. Στην ανάπτυξη του φαινομένου συμβάλλει η ευκολία με την οποία κρύβονται απολαβές που προέρχονται από παροχή υπηρεσιών, συγκριτικά με τα εισοδήματα από ανταλλαγή αγαθών (Μηλιός, 2000).

Σε πολλές περιπτώσεις η πολυαπασχόληση οδηγεί σε κοινωνική άνοδο και υψηλά εισοδήματα, ανάμεσα στον πληθυσμό αστικών, αγροτικών ή ενδιάμεσων περιοχών. Έτσι μια σειρά επαγγελματίων όπως οι καθηγητές, οι λογιστές, οι μηχανικοί εμπλέκονται σε παράλληλες, συχνά αφανείς, εργασίες για να διευρύνουν τα εισοδήματά τους. Για παράδειγμα, δάσκαλοι και καθηγητές αποτελούν περισσότερο του 25% των πολυαπασχολούμενων της Ιταλικής και της Ελληνικής οικονομίας, ενώ εκτιμάται πως ο «μέσος πολυαπασχολούμενος» αυξάνει κατά 1/3 τις ετήσιες ώρες εργασίας του. Παράλληλα, η πολυδραστηριότητα των νοικοκυριών, σε αγροτικές και τουριστικές μονάδες, οδήγησε πολλές περιοχές του ευρωπαϊκού νότου σε έναν σημαντικό αλλά και ασταθή αναπτυξιακό δυναμισμό, τουλάχιστον έως και τα μέσα της δεκαετίας του '90 (Damianos et al, 1992; Hadjimichalis, 2006).

3.5 Ευέλικτη εργασία, άτυπη εργασία και παραοικονομία

Οι παραοικονομικές δραστηριότητες βρίσκονται σε μια σχέση στενής αλληλεξάρτησης με τις ελαστικές μορφές εργασίας καθώς στα πλαίσια της σύγχρονης περιόδου απορύθμισης των παραγωγικών συστημάτων, η αλληλοτροφοδότηση «άτυπου» και «τυπικού» τομέα διευρύνεται. Για παράδειγμα, μεγάλο τμήμα των μη νόμιμων μεταναστών βρίσκει διέξοδο απασχόλησης, σε παράνομες ή φοροδιαφεύγουσες δραστηριότητες. Αυτό συμβαίνει σε μεγαλύτερη έκταση ανάμεσα σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως οι νοτιοευρωπαϊκοί, στους οποίους η παραοικονομία υπήρξε παραδοσιακά ισχυρή και την τελευταία δεκαετία τροφοδοτείται δυναμικά, όπως ήδη τονίστηκε, από ισχυρά ρεύματα φτηνής μεταναστευτικής εργασίας.

Πολλές άτυπες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως οι παράνομες επιχειρήσεις, δε μπορούν παρά να απασχολούν ανασφάλιστο εργατικό δυναμικό. Παράλληλα, νόμιμες επιχειρήσεις ενθυλακώνουν συχνά άτυπες δραστηριότητες, όπως η αγορά και πώληση αδήλωτων

προϊόντων, για τις οποίες επιστρατεύουν περιστασιακή απασχόληση. Σε άλλες περιπτώσεις όπως η «σύγχρονη» κατ' οίκον εργασία για την παραγωγή λογισμικού προς όφελος μιας μεγάλης επιχείρησης ή για άμεση διοχέτευση στην αγορά, ελαστική εργασία και άτυπη δραστηριότητα ταυτίζονται. Στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες με τα υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης του ενεργού πληθυσμού, μεγάλο τμήμα των «ελεύθερων επαγγελματιών» μισθώνει «αφανώς» την εργατική του δύναμη σε κάποια επιχείρηση για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, έπειτα παρέχει ανεξάρτητες, συχνά αδήλωτες υπηρεσίες σε νοικοκυριά, και σε περιόδους αυξημένης ζήτησης προσλαμβάνει έναν εποχικό, συνήθως ανασφάλιστο, εργάτη.

Η σύνθετη αυτή πραγματικότητα δεν αποτελεί αποκλειστικά μια στρατηγική εκμετάλλευσης απέναντι στους εργαζόμενους, τους νέους, τις γυναίκες, τους αλλοδαπούς, παρά τη συνολική τάση μείωσης των απολαβών και της διαπραγματευτικής δύναμης όλων των παραπάνω πληθυσμιακών ομάδων (Harvey,1990). Συχνά η προσφορά άτυπης εργασίας στα πλαίσια μιας φεροδιαφεύγουσας δραστηριότητας, αποτελεί μια κοινά και συνειδητά συμφωνημένη ενέργεια μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου, με στόχο την εκατέρωθεν αύξηση εισοδημάτων.

Η ευρεία χρήση ελαστικών ή άτυπων εργασιών και δραστηριοτήτων και τα γεωγραφικά συγκεντρωμένα δίκτυα επιχειρήσεων, αποτελούν *sine qua non* όρο για την επιβίωση των ελληνικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων, γεγονός που οι τοπικές αρχές στηρίζουν και αναπαράγουν. Η στήριξη αυτή περιλαμβάνει συχνά την σιωπηρή ανοχή απέναντι σε μια σειρά παρανομιών σε βάρος του εργασιακού παράγοντα και της ποιότητας ζωής στην πόλη. Οι επιχειρήσεις αξιοποιούν επικερδώς κενά του τοπικού ρυθμιστικού συστήματος καταφεύγοντας σε φοροδιαφυγή, εισφοροδιαφυγή και μη τήρηση της νομοθεσίας. (Χατζημιχάλης & Βαίου,1997). Οι άτυπες μορφές εργασίας έχουν στενή συσχέτιση με τον κατακερματισμό των χώρων κατοικίας και κατανάλωσης ανάμεσα σε εύπορα και φτωχά στρώματα. Η ύπαρξη και η αναπαραγωγή, συχνά σε διευρυμένη βάση, των πιο πλούσιων στρωμάτων και οι κοινωνικές και οικονομικές τους συνθήκες δίνουν ώθηση σε μια σειρά από άτυπες δραστηριότητες όπως παράνομη ανέγερση οικοδομών, εργασίες καθαριότητας ή φύλαξη χώρων και προσώπων (Williams,2004).

Σε μια σειρά κεντρικών χωρών όπως οι Η.Π.Α, αλλά και στον ευρωπαϊκό νότο, η συστηματική εμπλοκή σε τέτοιες δραστηριότητες μειονεκτικών στοιχείων του πληθυσμού δεν αποτελεί στρατηγική στοιχειώδους επιβίωσης, αλλά ολοκληρωμένη συνιστώσα μιας κοινωνίας οικονομικού ανταγωνισμού (Mingione et al,1995; Sassen,1998). Τα στρώματα του πληθυσμού που προσπορίζουν εισόδημα από σχετικές δραστηριότητες, συχνά καλύπτουν τους καταναλωτικές τους ανάγκες διαμέσου μικρών εμπορικών επιχειρήσεων οικογενειακής βάσης ή άτυπων ανταλλαγών, τροφοδοτώντας αλληλέγγυους κύκλους ελαστικών ή και άτυπων δραστηριοτήτων.

4. Συμπεράσματα

Βασική στόχευση του παρόντος άρθρου, ήταν η ανάδειξη μιας σειράς κρίσιμων ερευνητικών παραμέτρων, γύρω από το πολυδιάστατο φαινόμενο της ελαστικής εργασίας. Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι πως παρά τη μεγάλη εξάπλωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης τη μεταπολεμική περίοδο, εργασιακή ευελιξία και άτυπη εργασία ήταν πάντα παρούσες. Στη μεταφορντική περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης παρατηρείται σημαντική επέκταση της εργασιακής και της παραγωγικής ευελιξίας, στο εσωτερικό τόσο των κεντρικών όσο και των περιφερειακών χωρών.

Η εξάπλωση αυτή, μάλλον δεν αντιστοιχεί σε μια καθολική αύξηση της εργασιακής ευελιξίας, σε μια συνολική στροφή προς το ευέλικτο και σε βάρος των παραδοσιακών μορφών εργασίας, αλλά σε μια αντιφατικού χαρακτήρα τάση επέκτασης ή συρρίκνωσης ευέλικτων και άτυπων εργασιών, στο σύνολο των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Διαφορετικοί τόποι, περιφέρειες ή βιομηχανικοί κλάδοι, καθώς ενσωματώνονται και αλληλεπιδρούν με τις διεθνείς μεταβολές, παρουσιάζουν διαφορετικούς ρυθμούς και έκταση εξάπλωσης ορισμένων ευέλικτων

ή άτυπων μορφών εργασίας. Για την Ελλάδα, αν και χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, μπορεί να ειπωθεί πως κυριαρχεί σε ποσοστά διάδοσης η αυτό-απασχόληση χωρίς προσωπικό, έπεται η προσωρινή και ακολουθεί η μερική απασχόληση. Οι παραπάνω τρεις μορφές παρουσιάζουν, με βάση τις επίσημες στατιστικές α) σταθερότητα ή τάσεις μείωσης από το 1988-2004 και β) μεγαλύτερη εξάπλωση, κατά ιεραρχικά φθίνουσα πορεία, σε αστικές, λοιπές αστικές περιοχές, ΠΣΘ και Αττική.

Εν κατακλείδι, άποψη μας είναι πως κομβικό χαρακτήρα για την κριτική προσέγγιση των εφαρμοζόμενων πολιτικών στην αγορά εργασίας, κατέχουν οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν πως οι καπιταλιστικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί και οι αγορές εργασίας τους κυριαρχούνται από παραγωγικές σχέσεις ανισότητας (Aglietta, 1979; Μαυρουδέας, 1994; Martin & Morrison, 2003). Με βάση την αντίληψη αυτή, η εργασιακή ευελιξία αποτελεί δομικό στοιχείο της παραγωγικής βάσης και σε κάθε ιστορική περίοδο αποκρυσταλλώνεται ως ένα δυναμικό αποτέλεσμα της πάλης γύρω από το ρυθμιστικό πλαίσιο, των γενικότερων πολιτικών συσχετισμών και άλλων τεχνολογικών και οργανωτικών παραμέτρων. Με άλλα λόγια, η σύγχρονη τάση επέκτασης των ευέλικτων εργασιακών μορφών, οφείλει να αναλυθεί στη βάση των δυσμενών πολιτικών συσχετισμών σε βάρος των εργαζομένων, που επιτρέπουν τη μείωση του σχετικά υψηλού εργατικού κόστους της φορντικής εποχής και τον κατακερματισμό των εργατικών διεκδικήσεων.

Βιβλιογραφία

Γεωργακοπούλου Β., Ευελιξίες της επιχείρησης και της εργασίας: έννοια, βασικές διαστάσεις και επιλογές στις σύγχρονες συνθήκες, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα, 1996.

Κιάλης Σ., Μελέτη των ελαστικών/άτυπων μορφών απασχόλησης στην περιοχή Θεσσαλονίκης: πρώτα βήματα προς τη συγκρότηση ενός Γεωγραφικού Παρατηρητηρίου Εργασιακών Σχέσεων, Μακεδονικό Ινστιτούτο Εργασίας/ Ε.Κ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2005α.

Κιάλης Σ., «Χωρικοί καταμερισμοί των άτυπων μορφών εργασίας στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό», Αειχώρος, τόμος 4.1, σσ. 70-105, 2005β.

Δεδουσόπουλος Α., Οι αναδιρθρώσεις της παραγωγής: κρίση στην αγορά εργασίας, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2002.

Λαμπριανίδης Λ. και Λυμπεράκη Α., Αλβανοί μετανάστες στην Θεσσαλονίκη, διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας, Παρατηρητής, Αθήνα, 2001.

Λυμπεράκη Α. και Δενδρινός Γ., Ευέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης, Κέρκυρα, Αθήνα, 2004.

Μαυρουδέας Στ., Η Πολιτική Οικονομία και η κριτική της, Παν/κες σημειώσεις, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσ/νικη, 1994.

Μηλιός Γ., Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη, Εξάντας, Αθήνα, 2000.

Π.Α.Ε.Π., Ευελιξία και οργάνωση της εργασίας: εμπειρικά στοιχεία από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, Κείμενα Εργασίας, τεύχος 9, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα, 2003.

Π.Α.Ε.Π., Η μερική απασχόληση στην Ελλάδα την περίοδο 1996-2002, Κείμενα Εργασίας, τεύχος 15, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα, 2004.

Πελαγίδης Θ., Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση, Εξάντας, Αθήνα, 1997.

Χατζημιχάλης Κ. και Βαίου Ντ., Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους

αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία, Εξάντας, Αθήνα, 1997.

Ψημμένος Ι., «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα» στο Μαρβάκης Α., Παρσανόγλου Δ. και Παύλου Μ., επιμ., Μετανάστες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.

Aglietta M., A theory of capitalist regulation, Macmillan, London, 1979.

Amin A., ed., Post Fordism: a reader, Blackwell, London, 1994.

Anthias F., ed., Into the margins: Migration and exclusion in Southern Europe, Ashgate, UK, 1999.

Clark L. G., Robson B., Ley D. and Gregory D., Unions and Communities under Siege: American Communities and the Crisis of Organized Labor, Cambridge Human Geography, UK, 2006.

Damianos C., «The empirical dimension of multiple job-holding agriculture in Greece», Sociologia Ruralis, volume 31-2, 1992, pp. 126-36

De Grip A., J. Hoevenberg and E. Willems, «Atypical employment in the E.U.», International Labour Review, volume 136.1, 1997, pp.49-71.

Fagan C. and Ward K., «Regulatory Convergence? nonstandard work in the UK and the Netherlands» in Houseman & Osawa, eds., 2003, pp. 53-87.

Goudswaard A. and Nanteuil M., Flexibility and Working Conditions: a European Bibliographical Review, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Ireland, 2000.

Hadjimichalis C., The end of Third Italy as we knew it?, Antipode, volume 38.1, 2006, pp.82-106.

Hatziprokopiou P., Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in an international perspective, European Urban and Regional Studies, volume 11-4, 2004, pp.321-38.

Harvey D., The condition of post- modernity, Blackwell, UK, 1990.

Harvey D., A brief history of neoliberalism, Oxford University Press, USA, 2005.

Houseman S. and Osawa M., eds., Nonstandard work in developed economies: causes and consequences, Kalamazoo, Mich.: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, 2003.

Hoyman M., «Female participation in the Informal Economy» in Ferman S., ed., The Informal Economy, Sage, Beverly Hills, 1987.

ILO, Women and men in the informal economy: a statistical picture, International Labour Organization, Geneva, 2002.

Jenkins S., Restructuring Flexibility: Case Studies of Part-Time Female Workers in Six Workplaces, Gender, Work and Organization, volume 11.3, 2004, pp. 306-33.

Kalleberg A. and J. Reynolds, «Work attitudes and non-standard work in the USA, Japan & Europe» in Houseman and Osawa, eds., 2003.

Kesteloot C., Informal spaces: the geography of informal economic activities in Brussels, International Journal of Urban and Regional Research, volume 23:2, 1999, pp. 56-70.

King R. and Lazaridis G., eds., *Eldorado or fortress? Migration in southern Europe*, Macmillan, London, 1999.

Kyriazi N., «**Female employment and gender relationships in Greece**», *European Urban & Regional Studies*, volume 5/1,1998, pp. 27-47.

Leonard M., *Invisible work, invisible workers: the informal economy in Europe and the US*, Macmillan, USA, 1998.

Martin R. and Morrison S.P., *Geographies of Labour Market Inequality*, Routledge, London, 2003.

Mingione E., ed., *Beyond employment: household, gender and subsistence*, Blackwell, Oxford, 1995.

Rifkin J., *The end of work: the decline of global labor force and the dawn of post-market era*, Tarcher & Putnam, New York, 1994.

Romans F. and Hardarson S.O., «**Labour Market Latest Trends**», *Statistics in focus: population and social conditions*, volume 6/2005, Eurostat.

Sassen S., *Globalization and its discontents*, The New Press, New York, 1998.

Tilly C., *Half a job: Bad and good part-time jobs in a changing labour market*, Temple University Press, USA, 1996.

Williams C.C. and Windebank J., *Informal employment in advanced economies, implications for work and welfare*, Routledge, UK, 1998.

Williams C.C., *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favours*, Macmillan, UK, 2004.